

Ipolit Ten

UVOD U ISTORIJU ENGLSESKE KNJIŽEVNOSTI

„Istoričar bi trebalo da se postavi usred ljudske duše za jedno određeno vreme, za jedan niz vekova, ili kod jednog određenog naroda. Mogao bi da proučava, da opisuje, da priča sve događaje, sve preobražaje, sve revolucije što su se izvršile u duhovnom životu čoveka i kad bi završio posao, imao bi istoriju civilizacije jednog naroda i to u vreme koje bi izabrao.“

(Guizot, *Civilization en Europe*, str. 25.)

Istorijske nauke su se preobrazile od pre sto godina u Nemačkoj, od pre šezdeset godina u Francuskoj i to proučavanjem književnosti.

Pokazalo se da književno delo nije prosta zabava mašte, samonikla čud kakve usijane glave, već verna slika običaja jedne sredine i znak izvesnog stanja duha. Otuda se zaključilo da bi se na osnovu književnih spomenika mogao utvrditi način na koji su ljudi osećali i mislili pre mnogo vekova. To se pokušalo i u tome se uspelo.

Razmišljalo se o tim načinima osećanja i mišljenja i došlo se do uverenja da su to činjenice od prvostepene važnosti. Videlo se da one imaju veze sa najkrupnijim događajima, da one objašnjavaju te događaje, da su i same bile objašnjene tim događajima, da ubuduće njima u istoriji treba dati mesto i to jedno od najviših. To im je mesto dato, i otada se vidi da je u istoriji sve izmenjeno: predmet, metoda, sredstva, shvatanje zakona i uzroka. Ovu promenu, takvu kako se vrši i kako mora da se vrši, potrudicu se da ovde izložim.

I

Kad prelistavate velike krute strane kakvog infolija, požutele listove kakvog rukopisa, ukratko, neki spev, zbornik zakona, simbol vere, šta najpre primećujete? Svakako, to da on nikako nije stvoren sam od sebe. On je samo kalup sličan okamenjenoj ljušturi, samo otisak sličan jednom od onih otisaka što ih je utisnula u kamen neka životinja koja je živela i uginula. Pod ljušturom se nalazila životinja, a pod dokumentom čovek. Zbog čega proučavate ljušturu ako ne da biste stvorili sliku životinje? Isto tako dokumenat proučavate da biste poznali čoveka; ljuštura i dokumenat su mrtvi ostaci i vrede samo kao obeležja celovitog i živog bića. Do toga

bića treba dospeti; treba se potruditi da se ono rekonstruiše. Čovek se vara kad proučava dokumenat kao nešto posebno. To znači gledati na stvari kao običan erudit i pasti u samoobmanu da se iz knjiga može sve naučiti. U stvari, ne postoje ni mitologija ni jezici, već jedino ljudi koji slažu reči i slike prema potrebama svojih organa i prema osobenom sklopu svoga duha. Dogma sama za sebe nije ništa; vidite ljude koji su je stvorili, taj i taj portret iz šesnaestog veka, strog i odlučan izraz lica jednog nadbiskupa ili jednog engleskog mučenika. Sve što postoji, postoji samo kroz pojedinačno biće; to pojedinačno biće treba poznati. Kad je ustanovljeno poreklo dogmi, ili klasifikacija spevova, ili razvoj ustavnosti, samo je prokrčen put; prava istorija se rada tek kad istoričar, kroz vremensku udaljenost, počne da raspoznaje živog čoveka koji radi, koji je podložan strastima, koji ima navike, koji ima svoj glas i svoj osobeni izraz lica, svoje pokrete i svoje odelo, — razgovetnog i potpunog kao što je čovek koga smo maločas ostavili na ulici. Potrudimo se, dakle, da otklonimo, koliko je moguće, taj veliki vremenski razmak koji nam ne dozvoljava da posmatramo čoveka svojim očima, *očima naše glave*. Šta se nalazi ispod lepih, atlasnih listova jednog savremenog speva? Savremen pesnik, čovek kao Alfred de Musset, Hugo, Lamartine ili Heine, koji je išao u školu i putovao, u crnom odelu i rukavicama, koga su gospode rado gledale i koji je uveče u društvu izgovarao pedeset pozdrava i dvadesetak duhovitih reči, koji je ujutru čitao novine, stanovao obično na drugom spratu, nekad suviše veseo jer ima živce i naročito stoga što je, u ovoj gruboj demokratiji u kojoj se gušimo, gubljenje uvažavanja zvaničnih dostojanstava preuveličalo njegove pretenzije, a umanjilo njegovu važnost, i što je utančanost njegovih uobičajenih osećanja izazvala kod njega želju da sebe smatra bogom. Eto šta podrazumevamo pod savremenim *razmišljanjima i sonetima*.

Isto tako, pod jednom tragedijom iz sedamnaestog veka postoji pesnik, pesnik kao Racine, na primer, otmen, odmeren, dvorski čovek, blagorečiv, sa veličanstvenom perikom i cipelama sa pantljikama, monarhist i hrišćanin po srcu, „koji je primio od boga dar da ne crveni ni u kom društvu, ni u društvu kralja ni u društvu crkvenih velikodostojnika“; vešt da zabavlja vladara, da mu prevodi na lepi francuski jezik „galski jezik Amyota“, pun poštovanja prema moćnima a sposoban da uvek pred njih „ostane na svom mestu“, predusretljiv i uzdržljiv u Marlyu kao i u Versaillesu, usred pristojnih uživanja, prosvećene i dekorativne prirode, usred klanjanja, ljupkosti, veštine i utančanosti nagizdanih velikaša koji ujutru ustaju da bi nasledili nečije zvanje — i dražesnih gospođa koje su napamet naučile rodoslove da bi stekle pravo da sede na taburetu u prisustvu kralja ili kraljice. Potom proučite Saint-Simona i otiske Perellovih bakroreza, kao što ste maločas proučili Balzaca i akvarele Eugena Lamija.

Isto tako, kad čitamo jednu grčku tragediju, prva će nam briga biti da predstavimo sebi Grke, to jest ljude koji žive polunagi, u gimnastičkim dvoranama ili na trgovima, pod raskošnim nebom, naspram najnežnijih i najblagorodnijih predela, čija je jedina briga da svoje telo učine okretnim i snažnim, da razgovaraju, da diskutuju, da glasaju, da vrše po morima

patriotska pljačkanja, inače dokone i trezvene, koji imaju kao kućni nameštaj tri bokala, a kao hranu dve pastmrke u čupu za zejtin, a služe ih robovi koji im obezbeđuju slobodno vreme da bi mogli da neguju svoj duh i vežbaju svoje udove, bez ikakve druge brige sem želje da imaju najlepše varoši, najlepše svečane povorke, najlepše ideje i najlepše ljude. Povrh toga, jedna statua, na primer Meleagra ili Tezeja iz Partenona ili, pak, slika onog Sredozemnog mora, sjajnog i plavog kao svilena tunika iz koga izbijaju ostrva kao mermerna tela, uz to dvadeset rečenica izabranih iz Platona i Aristofana — reći će vam mnogo više no mnoštvo disertacija i komentara.

Isto tako, opet, da biste shvatili jednu indijsku Puranu, počnite time što ćete predstaviti sebi oca porodice koji se, „pošto je video sina na kolenima svoga sina“, shodno zakonu povlači u samoću, sa sekirom i sudom, pod bananovo drvo na obali potoka, prestaje da govori, sve češće posti, ostaje go između četiri vatre, i ispod pete vatre, to jest pod užasnim suncem koje neprekidno proždire i obnavlja sve žive stvari; koji postupno, tokom čitavih nedelja drži svoju uobrazilju prikovanu za Bramino stopalo, pa za koleno, pa za butinu, pa za pupak, i tako redom sve dok se pod naporom ovog napetog razmišljanja ne pojave prividenja, dok se svi oblici bića, izmešani i preobraćeni jedan u drugi, počnu da njišu kroz tu glavu zanetu vrtoglavicom, dok čovek, nepokretan, zaustavivši disanje, ukočena pogleda, ne vidi kako svet iščezava kao dim iznad univerzalnog i praznog Bića u koje on želi da se surva. U ovom pogledu, jedno putovanje u Indiju bila bi najbolja pouka. U nedostatku čega boljeg, moći će da posluže priče putnika, geografska, botanička i etnološka dela. U svakom slučaju, istraživanje treba da bude isto. Jezik, zakonodavstvo, katehizis uvek su samo apstraktne stvari; potpuna stvar je čovek koji dela, telesni i vidljivi čovek koji jede, koji korača, koji se bije, koji radi; ostavite nastranu teoriju i ustava i njihovih mehanizama, religije i njihove sisteme i starajte se da vidite ljude u njihovim radionicama, u njihovim kancelarijama, na njihovim poljima, sa njihovim podnebljem, njihovim tlom, njihovim kućama, njihovim odelom, njihovim proizvodima, njihovim dnevnim obrocima, kao što to činite kad, iskrcavši se u Engleskoj ili Italiji, gledate lica i pokrete, pločnike i krčme, građanina koji šeta i radnika koji pije. Naša velika briga treba da bude da, koliko nam je moguće, dopunimo osmatranje očigledno, lično, neposredno, opipljivo koje više ne možemo da vršimo: jer je ono jedini put koji omogućava da se upozna čovek; načinimo od prošlosti sadašnjost; da bismo dali sud o nekoj stvari, potrebno je da nam je ona pred očima; nisu mogući ogledi na predmetima koji nisu tu. Bez sumnje, ovo ponovno uspostavljanje stvari uvek je nepotpuno; ono može dovesti samo do nepotpunih zaključaka; ali sa tim se čovek mora pomiriti; više vredi i nepotpuno poznavanje no nikakvo ili netačno, a jedini način da se bezmalo potpuno upoznaju nekadašnja delanja jeste da se što je moguće potpunije *vidi* nekadašnji čovek.

To je prvi korak u istoriji; on je učinjen u Evropi ponovnim

radanjem uobrazilje, krajem prošlog veka sa Lessingom, Walter Scottom; malo docnije u Francuskoj sa Chateaubriandom, Augustin Thierryem, Micheletom i tolikim drugim.

Evo sada drugog koraka!

II

Kad svojim očima posmatrate vidljivog čoveka, šta u njemu tražite? Nevidljivog čoveka. Te reči koje dospevaju u vaše uši, ti pokreti, to držanje glave, to delo, te radnje i ta opipljiva dela svake vrste za vas su samo izrazi; njima se nešto izražava — duša. Pod spoljašnjim čovekom krije se unutrašnji čovek, i prvi samo otkriva drugog. Posmatrate njegovu kuću, njegov nameštaj i njegovo odelo; to činite da biste tu tražili tragove njegovih navika i njegovih ukusa, stepena njegove otmenosti ili njegovog prostaštva, njegovog rasipništva ili njegove štedljivosti, njegove gluposti ili njegove oštromnosti. Slušate njegov razgovor i uočavate prelive u njegovom glasu, promene u njegovom držanju; to je potrebno da biste sudili o njegovom žaru, njegovoj neusiljenosti, njegovoj veselosti, ili njegovoj odlučnosti i krutosti. Ispitujete njegove spise, njegova umetnička dela, njegove finansijske ili političke poduhvate; to radite da biste ocenili domet i granice njegove inteligencije, njegove pronicljivosti i njegove hladnokrvnosti, da biste otkrili kakav je red, kakva je vrsta i uobičajena snaga njegovih ideja, na koji način misli i donosi odluke.

Svi ti spoljni znaci samo su putevi koji se stiču u jednom središtu, i vi se njima upućujete jedino da biste stigli u to središte, tamo je istinski čovek, pod čim podrazumevam skup sposobnosti i osećanja iz kojih proizilazi ostalo. Eto to je nov svet, svet beskrajn, jer svaki vidljivi čin povlači za sobom beskrajn niz razmišljanja, uzbuđenja, davnih i skorih utisaka koji su sudelovali da se taj čin pojavi i koji, slični velikim podzemnim grebenima, u njemu dostižu svoj konačni i spoljni izraz. To je taj podzemni svet koji je drugi, pravi predmet istoričara. Kad je njegovo kritičko obrazovanje dovoljno, on može pod svakim ukrasom građevine, pod svakom crtom slike, pod svakom rečenicom spisa otkriti posebno osećanje iz koga su proizišli ukras, crta, rečenica; on prati unutrašnju dramu koja se odigrava u umetniku ili u piscu; izbor reči, kratkoća ili dužina perioda, vrsta metafore, akcenat stiha; red rasuđivanja, sve je za njega znak; dok njegove oči čitaju tekst, njegova duša i njegov duh prate neprekidni razvoj i promenljivi niz duševnih pokreta i zamisli od kojih je taj tekst postao; on od toga stvara *psihologiju*. Ako želite da pratite tu radnju; posmatrajte pokretača i uzor čitave velike savremene kulture, Goethea, koji je, pre no što je napisao svoju *Ifigeniju*, po čitave dane crtao najsavršenije statue, i koji je, najzad, očiju punih plemenitih oblika antičkih predela, i duha prožetog skladnom lepotom antičkog života, uspeo da u samom sebi proizvede navike i naklonosti grčke mašte tako tačno da je stvorio skoro sestru blizakinju Sofoklove Antigone i Fidijinih boginja. To tačno i osvedočeno pogađanje iščezlih osećanja obnovilo je u naše dane istorijsku nauku; ono je u prošlom veku bilo skoro potpuno nepoz-

nato; ljudi svih rasa i svih vekova zamišljani su skoro na isti način: Grk, varvarin, Indus, čovek renesanse i čovek devetnaestog veka kao izliveni u istom kalupu, i to prema apstraktnoj zamisli koja je služila za ceo ljudski rod. Poznavao se čovek, ali se nisu poznavali ljudi; nije se bilo prodrlo u dušu: nije se videla njena beskrajna raznolikost i čudesna složenost; nije se znalo da je moralni sklop jednog naroda i jednog veka isto tako specifičan i poseban kao fizički sklop jedne porodice biljaka ili jednog reda životinja. Danas je istorija, kao i zoologija, našla svoju anatomiju, i primenili je ma na koju od istorijskih nauka, na filologiju, na lingvistiku ili na mitologiju, tim se putem mora ići da bi ona dala nove plodove. Između tolikih pisaca koji su, od Herdera, Otfrieda Müllera i Goethea, neprekidno nastavljali i spravljali ovaj ogromni napor neka čitalac pregleđa samo dva istoričara i dva dela — jedno je od njih *Komentari Cromwella* od Carlylea, drugo je *Port-Royal* od Sainte-Beuva — videće sa kakvom se tačnošću, kakvom sigurnošću, kakvom dubinom može da otkrije duša pod njenim radnjama i njenim delima; kako se u licu starog generala umesto prostački licemernog slavljućeg nailazi na čoveka mučenog mutnim sanjarijama svoje melanholične uobrazilje, ali trezvenog po nagonu i sposobnostima, Engleza do srži, čudnog i neshvatljivog za svakoga ko nije proučio podneblje i rasu; kako ga pomoću stotinak rasturenih pisama i dvadesetak nepotpunih govora možemo pratiti od njegovog poljskog dobra i njegovih konja do njegovog generalskog šatora i njegovog protektorskog prestola, u njegovom preobražaju i njegovom razvijanju, u nemirima njegove savesti i u njegovim odlukama državnika, tako da mehanizam njegove misli i njegovih delanja postaje vidljiv i da unutrašnja tragedija, neprekidno obnavljana i puna preliva, koja je brazdala po ovoj mračnoj duši, prelazi kao Shakespeareova tragedija u dušu gledalaca. Videće kako se pod manastirskim svadama i pobunama kaluderica može da otkrije velika oblast ljudske psihologije, kako se pedeset karaktera skrivenih pod jednolikošću pristojnog pričanja ponovo pojavljuju na videlo svaki sa svojom osobenošću i svojim bezbrojnim raznolikostima; kako se pod teološkim raspravama i dosadnim crkvenim propovedima raspoznaju otkucaji uvek živih srca, nastupi i slabljenja religioznog života, nepredviđene promene i lelujavi dar-mar prirode, prodori okolnog svetovnog života, povremena osvajanja nebeske milosti sa takvom raznovrsnošću preliva da bi najrečitiji opis i najgipkiji stil jedva uspeli da saberu neiscrpnu letinu koja je, zahvaljujući kritici izrasla na ovom zapuštenom polju. Tako je u ovom pogledu i drugde. Nemačka sa svojim duhom tako prilagodljivim, tako obuhvatnim, tako lako podložnim preobražajima, tako sposobnim da uspostavi najudaljenija i najčudnija stanja ljudske misli; Engleska sa svojim duhom tako pravilnim, tako podesnim da čvrsto obuhvati moralna pitanja, da ih tačno odredi brojevima, težinom, merenjem, geografijom, statistikom, snagom teksto-va i zdrava razuma: Francuska, najzad, sa svojom pariskom kulturom, sa svojim salonskim običajima, svojom neprestanom analizom karaktera i dela, sa svojom ironijom tako oštromnom u uočavanju slabosti, sa

svojom tako uvežbanom utančanošću da otkrije prelive — sve su one obradivale istu oblast, te se počelo shvatati da nema istorijskog područja gde ne bi trebalo duboko orati da bi korisni plodovi nikli iz brazda.

Takav je drugi korak; mi smo na putu da ga učinimo. On je vlastito delo savremene kritike. Niko ga nije izvršio tako pravilno i tako zamašno kao Sainte-Beuve; u tom pogledu mi smo svi njegovi učenici; njegov metod preporada danas u knjigama, pa čak i u štampi, svu književnu, filozofsku i versku kritiku. Od nje treba poći da bi se dalje evoluiralo. Ja sam u više mahova pakušavao da tu evoluciju označim; po mome mišljenju, istoriji je ovde otvoren jedan nov put, i ja ću se potruditi da ga detaljnije opišem.

III

Kad ste kod čoveka promatrali i uočili jedno, dva, tri, zatim mnoštvo osećanja, da li vam je to dovoljno, i da li vam vaše znanje izgleda potpuno? Da li je svaka primedba psihologija? To nije psihologija, pa i ovde, kao i u drugim slučajevima, posle skupljanja činjenica mora da dođe istraživanje uzroka. Da li su činjenice fizičke ili moralne, svejedno je; one uvek imaju uzroke; ima ih za slavaljubivost, za hrabrost; za istinoljubivost isto onako kao i za varenje, za mišićne pokrete, za toplotu tela. Porok i vrlina su proizvodi kao i vitriol i šećer, a svaki se složen slučaj rada iz susreta drugih, prostijih slučajeva od kojih zavisi. Tražimo, dakle, proste slučajeve za moralne osobine kao što se traže za fizičke osobine, i posmatrajmo bilo koju pojavu: na primer, duhovnu muziku, muziku jednog protestantskog hrama. Postoji unutrašnji uzrok koji je uputio duh vernika ka tim ozbiljnim i jednolikim melodijama, uzrok širi od svoga dejstva, hoću da kažem opšta ideja o istinskim spoljašnjim verskim obredima koje čovek duguje bogu; ona je dala spoljni oblik hrama, srušila kipove, izbacila slike, porušila ukrase, skratila obrede, zatvorila verne u visoke klupe koje im zaklanjaju pogled i nametnula hiljade pojedinosti u ukrašavanju, u držanju i u čitavoj spoljašnjosti. Ona, pak, proizilazi iz drugog, opštijeg uzroka, ideje o sveopštem ljudskom vladanju unutrašnjem i spoljnjem, molitvama, radnjama, težnjama svih vrsta kojima je čovek postavljen prema bogu. Ona je ustanovila načelo božje milosti, umanjila sveštenstvo, preobrazila svetu tajnu, ukinula spoljna ispoljavanja pobožnosti i religiju discipline preobratala u religiju morala. Ta druga ideja sa svoje strane zavisi od treće, još opštije, od ideje moralnog savršenstva kakvu srećemo u savršenom bogu, nepogrešivom sudiji, neumoljivom nadziratelju duša, pred kim je svaka duša grešna, dostojna ispaštanja, nesposobna za vrlinu i spasenje, sem kroz krizu savesti koju on izaziva i kroz preobražaj srca koji on vrši. To je vladajuća zamisao koja se sastoji u uzdizanju dužnosti na stepen neograničenog gospodara čovečjeg života, i u obaranju idejnih uzora pred noge moralnim uzorima. Ovde smo dodirnuli ono što je osnovno u čoveku; jer da bi se objasnila ta zamisao, treba posmatrati samu rasu, to jest Germana i čoveka severa, njegov sklop karaktera i duha, njegove najopštije načine mišljenja i osećanja, onu sprost i onu hladnoću

osećanja koji mu ne daju da naglo i lako padne pod uticaj čulnih zadovoljstava, onu grubost ukusa, onu nepravilnost i nagle promene shvatanja koje sprečavaju u njemu radanje lepog rasporeda i skladnog oblika, onaj prezir prema spoljnom izgledu, onu potrebu za istinitim, onu privrženost apstraktnim i čistim idejama što u njemu razvija savest na račun svega ostalog. Tu se istraživanje zaustavlja; naišlo se na neku primarnu naklonost, na neku crtu svojstvenu svim osećanjima, svim shvatanjima jednog veka i jedne rase, neodvojivu od svakog postupka njegovog duha i njegovog srca. To su veliki uzroci jer su to uzroci opšti i trajni, prisutni u svakom trenutku i u svakom slučaju, svuda i uvek aktivni, neuništivi i, na kraju, neminovno nadmoćni jer slučajnosti koje im se suprotstave, pošto su ograničene i delimične, podležu najzad neumitnoj i neprekidnoj upornosti njihovog napora; tako da su opšti sklop stvari i velike crte događaja njihovo delo, i da su religije, filozofije, pesništva, industrije, oblici društva i porodice, na kraju krajeva, samo otisci utisnuti njihovim pečatom.

IV

Postoji, dakle, izvestan sistem u ljudskim osećanjima i idejama, i taj sistem ima za svoj osnovni pokretač neke opšte crte, izvesne osobine duha i srca zajedničke svim ljudima jedne rase, jednog veka ili jedne zemlje. Kao što u mineralogiji kristali, ma koliko bili raznovrsni, proizilaze iz nekoliko prostih telesnih oblika, isto tako u istoriji civilizacije, ma kako bile različite, proizilaze iz nekoliko prostih duhovnih oblika. Prve se objašnjavaju nekim osnovnim geometrijskim elementom, kao što se druge objašnjavaju nekim osnovnim psihološkim elementom. Da bi se shvatila celina mineraloških vrsta, treba prethodno proučiti sa opšte tačke gledišta neko pravilno čvrsto telo, njegove strane i njegove uglove, i na tom izvodu uočiti bezbrojne promene za koje ono ima uslova. Isto tako, ako hoćete da shvatite celinu istorijskih raznovrsnosti, posmatrajte prethodno sa opšte tačke gledišta jednu ljudsku dušu, sa njenim dvema ili trima osnovnim sposobnostima, pa ćete u tom izvodu uočiti glavne oblike u kojima se ona može javiti. Konačno, ova vrsta idealne slike, geometrijske kao i psihološke, nije potpuna, i dosta se brzo vide granice okvira u koji su civilizacije, kao i kristali, prisiljeni da se zatvore. Šta u početku postoji u čoveku? Slike ili *predstave* predmeta, to jest ono što lebdi pred njegovim unutrašnjim pogledom, zadrži se neko vreme, iščezne i ponovo se vrati, kad je posmatrao neko drvo, neku životinju, ukralo, neku opipljivu stvar. U tome je grada za ostalo, a razvijanje te grade dvostruko je, teoretsko ili praktično, prema tome da li te predstave dovode do *neke opšte zamisli* ili do *neke odluke koja se privodi u delo*. To je čisto čovek u malome; u tom ograničenom krugu susreću se ljudske raznolikosti, čas u sredini prvobitne materije, čas u dvogubom prvobitnom razvoju. Ma kako bile male u elementima, te razlike su ogromne u masi, i najmanja izmena u činiocima dovodi do džinovskih promena u proizvodima. Prema tome da li je predstava jasna i kao nožem odsečena ili, pak, nejasna i rdavo ograničena,

prema tome da li u sebi usredsređuje veliki ili mali broj osobina predmeta, prema tome da li je plahovita i praćena pokretima, ili je mirna i okružena tišinom, — sve radnje i sav redovni hod ljudske mašine su izmenjeni.

Isto tako, opet, prema tome kako se docniji razvoj predstave menja, menja se i čitav čovečji razvoj. Ako je opšta zamisao do koje ona dovodi samo suva oznaka, kao kod Kineza, jezik postaje neka vrsta algebre, religija i poezija presahnu, filozofija se sveđe na neku vrstu zdravog moralnog i praktičnog smisla, nauka na svesku recepata, na klasifikacije, na utilitarističku veštinu pamćenja, sav duh uzima pozitivistički pravac. Ako je, naprotiv, kao kod arijeviskih rasa, opšta zamisao do koje predstava dovodi pesnička i figurativna tvorevina, živi simbol, jezik postaje neka vrsta epopeje pune preliva i živih boja, gde je svaka reč ličnost, pesništvo i religija dobijaju veličanstvenu i neiscrpnu širinu, metafizika se razvija bogato i utančano bez brige za praktičnu primenu; skretanjima i nežnim bežnim popuštanjima ovog napora ceo duh se zanese lepim i uzvišenim i stvori idealan obrazac, koji je po svojoj plemenitosti i skladu sposoban da prikupi oko sebe nežna osećanja i oduševljenja ljudskoga roda. Ako je sada opšta zamisao do koje predstava dovodi pesnička ali bez postepenosti, ako čovek do nje ne dolazi postupno, već iznenadnom intuicijom, ako prvobitna radnja nije pravilno razvijanje, već nasilna eksplozija, onda se, kao kod semitskih rasa, metafizika ne pojavljuje, religija stvara jedino boga vladara, uništitelja i usamljenika, nauka ne može da se razvije, duh je suviše krut i suviše jednostran da bi odrazio tanani uređaj prirode, poezija može da stvori samo niz vatrenih i uzvišenih uzvika, jezik ne može da izrazi zapletenosti razmišljanja i govorništa, čovek se ograniči na lirski zanos, na neobuzdanu strast, na zanesenjačke i skućene radnje. U tom razmaku između posebne predstave i opšte zamisli nalaze se klice najvećih ljudskih razlika. Neke rase, na primer klasične, prelaze s prve na drugu postupnom lestvicom pravilno sredenih i sve većma uopštenih ideja; druge, na primer germanske, izvrše isti prelaz skokovima, bez ravnomernosti, nakon dugih i maglovitih lutanja. Neke se, kao Rimljani i Englezi, zaustave na prvoj prečagi; druge, kao Indusi i Nemci, penju se do poslednje.

Ako bi se sada, pošto se razmotrio prelazak s predstave na ideju, pogledao prelaz sa predstave na odluku, i tu bi se naišlo na osnovne razlike istoga značaja i istoga reda, prema tome da li je utisak živ, kao u podnebljima juga, ili taman, kao u podnebljima severa, prema tome da li dovodi do delanja trenutno, kao kod varvara, ili docnije, kao kod prosvetljenih naroda, prema tome da li je taj utisak sposoban ili ne za uvećavanje, za promenljivost, za postojanost i za povezivanje. Sav sistem ljudskih strasti, sve mogućnosti javnog mira i sigurnosti, svi izvori rada i delanja proizilaze otuda. Isto je tako i sa drugim prvobitnim razlikama; njihov redosled sadrži u sebi čitavu civilizaciju i njih možemo da uporedimo sa onim algebarskim formulama koje u svom uskom opsegu sadrže unapred čitavu krivu liniju čiji su one zakon. Razumljivo je da se taj zakon ne izvršava uvek do kraja; katkad se nailazi na poremećaje; ali u tom slučaju ne znači da je zakon pogrešan, već jedino da nije delovao. Novi elementi su se

umešali u stare; velike strane snage su došle da ometu prvobitne snage. Rasa se iselila iz zemlje, kao stari arijski narod, pa je promena podneblja promenila kod nje sav raspored inteligencije i svu organizaciju društva. Narod je bio pokoren, kao saksonska nacija, i novo političko uređenje nametnulo mu je navike, sposobnosti i naklonosti koje on nije imao. Narod se nastanio među pobedene koje je eksploataisao i kojih se bojao, kao stari Spartijati, i neophodnost da živi kao vojska u utvrđenom logoru izopačila je veoma jako u jednom smislu sve moralno i društveno uređenje. Svakako, mehanizam ljudske istorije je sličan. Uvek se sreće kao osnovni podstrek neka vrlo opšta duhovna ili duševna sklonost, bilo urodna i prirodno vezana za rasu, bilo stečena i prouzrokovana nekom slučajnošću unetom u rasu. Ti veliki urodni pokretači vrše malo po malo svoje dejstvo, hoću da kažem, oni posle nekoliko vekova dovode naciju u novo stanje religiozno, književno, društveno, ekonomsko; nov uslov, spojen sa ponavljanim naporima urođenih pokretača, stvara drugi uslov, čas povoljan, čas rđav, čas polako, čas brzo i tako redom, tako da se celovito kretanje svake pojedine civilizacije može posmatrati kao dejstvo jedne stalne sile koja svakog trenutka čini drukčijim svoje delo, menjajući okolnosti pod kojima deluje.

V

Tri različita izvora: *rasa, sredina i momenat* pomažu da se proizvede to osnovno moralno stanje. *Rasom* se nazivaju one urodene i nasledene sklonosti koje čovek donosi na svet rađanjem i koje su obično združene sa razlikama u naravi i sklopu tela. One su različite kod raznih naroda. Prirodno, postoje vrste ljudi kao što postoje vrste bikova i konja; jedne hrabre i inteligentne, druge strašljive i ograničene, jedne sposobne za zamisli i stvaranja višega reda, druge ograničene na početne ideje i zamisli, neke u većoj meri prilagodene za izvesna dela i obilnije snabdevene izvesnim nagonima, kao što postoje rase pasa, jedne obdarenije za trčanje, druge za borbu, treće za lov, četvrte za čuvanje kuća ili stada. Postoji tu očigledna snaga, tako očigledna da se, pored ogromnih skretanja koja joj dva druga pokretača nameću, ona još uvek raspoznaje, i da jedna rasa, kao stari arijski narod, rasejan od Ganga do Hebrida, nastanjen pod svim podnebljima, raspoređen po svima stupnjevima civilizacije, preobražavan revolucijama kroz trideset stoleća, ipak pokazuje u svojim jezicima, svojim religijama, svojim književnostima i svojim filozofijama krvno i duhovno srodstvo koje još i danas povezuje njegove izdanke. Ma koliko da su različiti, njihovo srodstvo nije uništeno; divljaštvo, kultura i kalemljenje, razlike neba i tla, srećni ili nesrećni događaji uzalud su delali; osnovne crte prvobitnog oblika održale su se, i nailazi se na dve tri glavne linije prvobitnog pečata pod docnijim pečatima koje je vreme udarilo odozgo. Nema ničeg neobičnog u toj izvanrednoj otpornosti. Iako nam ogromnost rastojanja dozvoljava da nazremo samo upola i pod sumnjivom svetlošću poreklo vrsta, istorijski događaji osvetljavaju u dovoljnoj meri ranije istorijske događaje da bi se mogla objasniti skoro nepokolebljiva posto-

janost prvobitnih osobina. U trenutku kad na njih naidemo, petnaest, dvadeset, trideset vekova pre naše ere, kod kakvog Arijevca, Egipćanina, Kineza, one predstavljaju delo mnogo većeg broja vekova, možda delo više milijardi vekova. Jer čim jedna životinja živi, ona treba da se prilagodi svojoj sredini: diše drukčije, množi se drukčije, drukčije se uzbuđuje prema tome koliko je drukčiji vazduh, hrana, temperatura. Drukčije podneblje i drukčiji položaj dovode kod nje do drukčijih potreba i prema tome do drukčijeg načina delanja, i prema tome opet do drukčijeg sistema navika, i prema tome, najzad, do drukčijeg sistema sposobnosti i nagona. Čovek prisiljen da uspostavi ravnotežu sa okolnostima stiče temperamenat i karakter koji tim okolnostima odgovara, i njegov karakter kao i njegov temperamenat su tekovine utoliko trajnije ukoliko je spoljni utisak, mnogobrojnim ponavljanjima, dublje prodro u njega i ukoliko je bio prenet na njegovo potomstvo ranijim nasleđem. Tako u svakom trenutku možemo posmatrati karakter jednog naroda kao skraćen izvod svih njegovih ranijih delanja i osećanja, to jest kao jednu količinu i jednu težinu, ne beskonačnu, jer je u prirodi svaka stvar ograničena, već nesrazmernu prema ostalom, tako da je skoro nemoguće naći joj odgovarajući teg, jer je svaki minut gotovo beskrajne prošlosti doprinomio njenoj težini, i jer bi, da bi onaj drugi tas terazija pretegao, bilo potrebno na njega nagomilati još veći broj delanja i osećanja. Takav je prvi i najbogatiji izvor onih gospodarećih sposobnosti iz kojih proističu istoriski događaji; odmah je jasno da ako je on snažan, tu je zato što on nije običan izvor, već neka vrsta jezera i neki duboki rezervoar u koji su drugi potoci tokom mnogo vekova ulivali svoje sopstvene vode.

Kad je tako utvrđen unutrašnji sklop jedne rase, treba posmatrati sredinu u kojoj ona živi. Jer čovek nije sam na svetu; priroda ga opkoljava i drugi ljudi okružuju; na prvobitne i stalne moralne navike talože se slučajne i naknadne, a fizičke ili društvene okolnosti ometaju ili dopunjavaju prirodna svojstva koja su im data. Čas je podneblje delovalo sa svoje strane. Mada jedva možemo da pratimo istoriju arijevskih naroda od njihove zajedničke domovine do njihovih definitivnih domovina, možemo, ipak, utvrditi da duboka razlika koja se opaža između german-skih rasa, s jedne strane, i jelinskih i latinskih, s druge strane, dolazi velikim delom od razlike između oblasti u kojima su se nastanili, jedni u hladnim i vlažnim krajevima usred surovih barovitih šuma ili na obalama jednog divljeg okeana, zatvoreni u melanholična ili plahovita osećanja, naklonjen pijanstvu i teškoj hrani, upućeni na borben i krvožedan život; drugi, naprotiv, usred najlepših predela, na obali sjajnog i nasmejanog mora, podsticani na moreplovstvo i trgovinu, oslobođeni prostačkih prohteva želuca, prisiljeni još u samom početku na društvene navike, na političko uređenje, na osećanja i sposobnosti koje razvijaju veštinu govora, dar za uživanja, pronalazačke sposobnosti za nauke, književnosti i umetnosti.

Čas su delovale političke prilike, kao što je to bio slučaj u dvema italijanskim civilizacijama: prvoj, usmerenoj svim svojim bićem ka akciji, osvajanju, upravljanju i zakonodavstvu zbog svog prvobitnog položaja

jednog grada prebeglica, jednog graničnog emporijuma, i ratničke aristokratije koja je, dovodeći tu pod svoju vlast strance i pobedene i od njih stvarajući pukove, dizala na noge dva neprijateljska tabora jedan prema drugom i nalazila način za rešenje svojih unutrašnjih neprilika i za zadovoljenje svojih grabljivih instinkata jedino u neprekidnom ratu; drugoj, koja se, isključena iz celine i velikih političkih ambicija, stalnošću svoje opštinske autonomije, kosmopolitskim položajem svoga pape i vojničkim intervencijama susednih nacija, po sklonosti svog veličanstvenog i skladnog duha sva odala kultu čulne strasti i lepote. Čas su, najzad, društvene okolnosti utisnule svoj žig, kao pre osamnaest vekova hrišćanstvom, a pre dvadeset pet vekova budizmom, kad su oko Sredozemnog mora, kao i u Hindustanu krajnje posledice arijskog osvajanja i uređenja dovele do nepodnošljivog ugnjetavanja, uništenja jedinke, potpunog očajanja, prokletstva bačenog na svet, sa cvetanjem metafizike i sanjarenja, i kada je čovek u toj tamnici bede, osećajući kako mu se srce kravi, shvatio odricanje, milosrđe, nežnu ljubav, blagost, skrušenost, ljudsko bratstvo, tamo kao ideju sveopšte ništavnosti, ovde kao očinstvo boga.

Ako čovek pogleda oko sebe nagone koji daju pravac i sposobnosti usadene u jednu rasu, kraće rečeno, sklop duha prema kome ona danas misli i dela, u njima će najčešće otkriti delo nekog od onih stanja koja su dugo trajala, od onih sveobuhvatnih okolnosti, od onih trajnih i džinovskih pritisaka vršenih na ogromnu gomilu ljudi koji su svaki za sebe i svi zajedno sa pokolenja na pokolenje neprestano nasilno prilagodavani i uobličavani njihovim naporima; U Španiji osamstogodišnji krstaški rat protiv muslimana, produžen i preko toga sve do iscrpljenja nacije isterivanjem Mavara, pljačkanjem Jevreja, uspostavljanjem inkvizicije, katoličkim ratovima; u Engleskoj osamstogodišnje političko ustrojstvo nezavisnosti koje je održalo čoveka uspravnog i smernog, u nezavisnosti i pokornosti, i naviknutog da se bori zajednički pod vladom zakona; u Francuskoj, latinsko uređenje koje se, najpre nametnuto poslušnim varvarima, zatim srušeno u sveopštem uništavanju, ponovo samo od sebe obrazuje pod skrivenim saglasnim naporima nacionalnog nagona, razvija pod naslednim kraljevima i završava nekom vrstom republike jednakosti, centralizovane, administrativne, pod dinastijama izloženim revolucijama. To su najjači između vidljivih uzroka koji uobličavaju prvobitnog čoveka; oni su za narode ono što su vaspitanje, zanimanje, položaj, prebivalište za pojedinca, i izgleda da one obuhvataju sve, jer one sadrže u sebi sve spoljne sile koje uobličavaju ljudsku građu i pomoću kojih spoljašnji svet deluje na unutrašnje biće.

Međutim, postoji i treći red uzroka: jer pored spoljnih i unutrašnjih sila postoji delo koje su one već stvorile zajednički, pa i samo to delo sudeluje u stvaranju narednog dela; sem trajnog nagona i date sredine postoji i brzina primanja. Kad nacionalni karakter i okolne prilike delaju, one ne dejuju na prazan list nego na list već delimično obeležen. Prema tome da li se list uzima u jednom trenutku ili u drugom, znaci su na njemu drukčiji; to je dovoljno da konačni rezultat bude drukčiji. Posmatrajte, na primer, dva momenta neke književnosti ili neke umetnosti, francusku

tragediju za vreme Corneilla i za vreme Voltaira, grčko pozorište za Eshila i za Euripida, latinsku poeziju za Lukrecija i za Klaudijana, italijansko slikarstvo za da Vincia i za Guidoa. Izvesno, ni u jednoj od te dve krajnje tačke opšta zamisao nije se izmenila; uvek je to isti ljudski tip koji treba predstaviti ili naslikati; oblik stiha, sklop drame, vrsta tela su se održali. Ali između drugih razlika postoji i ta da je jedan od umetnika preteča, a drugi sledbenik, da prvi nije imao obrasca, a da drugi ima obrazac, da je prvi video stvari neposredno, a da ih drugi vidi posredstvom prvoga, da se više velikih vrsta umetnosti usavršilo, da su se jednostavnost i veličina utiska umanjili, da su ulepšavanje i prefinjenost oblika porasli, ukratko, da je prvo delo odredilo drugo. U ovom pogledu sa jednim narodom slučaj je isti kao i sa biljkom: isti biljni sok na istoj temperaturi i na istom zemljištu daje na raznim stepenima svoga neprekidnog obrađivanja različite tvorevine: pupoljke, cvetove, plodove, seme, na takav način da naredni plod ima kao uslov prethodni i da se rada iz smrti prethodnog. Ako sada posmatrate ne više jedan kratak momenat, kao maločas, već neko od onih širokih razvijanja koja obuhvataju jedan ili više vekova, kao što je srednji vek ili poslednje francusko klasično doba, zaključak će biti isti. Tu je vladala izvesna gospodareća zamisao; dve stotine, pet stotina godina ljudi su imali pred očima neki idealan obrazac čoveka: u srednjem veku viteza i kaludera, u francusko klasično doba dvoranina i čoveka koji ume lepo da govori; ta stvaralačka i sveopšta zamisao ispoljavala se na čitavom polju delanja i misli, i pošto je preplavila svet svojim nehotično sistematskim delima, izgubila je snagu, zatim je umrla, a uzdizala se nova zamisao, predodređena za istu takvu vladavinu i isto tako mnogobrojna stvaranja. Imajte ovde na umu da druga delom zavisi od prve i da će prva, udružujući svoje napore sa naporima nacionalnog duha i postojećih okolnosti, nametnuti stvarima koje se radaju njihovo kretanje i njihov pravac. Prema ovom zakonu stvaraju se veliki istorijski tokovi, pod čime razumem duge vladavine jednog oblika duha ili jedne misli vodilje, kao što je onaj period samoniklog stvaranja koji se zove renesansa, ili onaj period besedničkih klasifikacija koji se zove klasični vek, ili onaj niz mističnih sinteza koji se zove aleksandrijska ili hrišćanska epoha, ili onaj niz mitoloških bujanja koji se sreće u prvim vremenima Germanije, Indije i Grčke.

I ovde, kao i svugde, u pitanju je samo jedan mehanički problem: čitavo dejstvo je rezultanta potpuno određena veličinom i pravcem sila koje je proizvode. Jedina razlika koja odvajava ove moralne probleme od fizičkih u tome je što se pravci i veličine u prvom slučaju ne daju procenjivati ni tačno određivati kao u drugom. Ako je neka potreba, neka sposobnost, količina koja može da ima stupnjeve kao pritisak ili težina, ta količina nije merljiva kao količina pritiska ili težine. Nju ne možemo izraziti tačno ili približnom formulom; o njoj možemo imati i dati jedino književnu impresiju; ograničeni smo na obeležavanje i navođenje uočljivih činjenica kojima se ona pokazuje i koje približno, u grubim crtama, označuju na koju visinu skale je treba staviti. Ali iako sredstva za obeležavanje u moralnim naukama nisu ista kao u fizičkim naukama, ipak, pošto je i u jednima i u drugima građa na isti način sastavljena od snaga,

pravaca i veličina, može se reći da se i u jednima i u drugima krajnje dejstvo proizvodi prema istom pravilu. Ono je veliko ili malo prema tome da li su osnovne sile velike ili male i da li vuku više ili manje tačno u istom smislu, prema tome da li se posebna dejstva rase, sredine i momenta združuju tako da se dodaju jedna drugima ili da jedno dejstvo drugo potre. Tako se objašnjavaju dugi periodi nemoći ili sjajni uspesi koji se bez određenog reda i vidljivih razloga javljaju u životu jednog naroda; oni imaju za uzrok unutrašnju saglasnost ili oprečnost. Jedna od tih saglasnosti nastala je kad su u Francuskoj u sedamnaestom veku društveni karakter i urođeni duh konverzacije susreli navike salona i momenat govorničke analize; kad je u devetnaestom veku gipki i duboki duh Nemačke susreo doba filozofskih sinteza i kosmopolitske kritike. Jedna od tih oprečnosti nastala je kad je u sedamnaestom veku surov i usamljenički engleski duh nevesšto pokušao da se prilagodi novom otmenom ponašanju; kad je u šesnaestom veku bistri i prozaični francuski duh uzaludno pokušavao da stvori živu poeziju. Ta skrivena saglasnost stvaralačkih snaga stvorila je savršenu uljudnost i uzvišenu, strogim pravilima podložnu književnost u doba Louisa XIV i Bossueta, veličanstvenu metafiziku i široku kritičku dobronamernost za vreme Hegela i Goethea. Ta skrivena oprečnost stvaralačkih snaga stvorila je nepotpunu književnost, sablažnjivu komediju, promašeno pozorište pod Drydenom i Wycherleyem, uvoženje rdavih grčkih književnih dela, lutanja, stvaranja, sićušne delimične lepote za Ronsarda i Pleiade. Sa sigurnošću možemo ustvrditi da će nepoznate tvorevine ka kojima nas vodi tok vekova biti u potpunosti stvarane i upravljene prvobitnim trima silama; da kad bi te sile mogle biti izmerene i označene brojevima, iz njih bi se kao iz formule mogle izvući osobine buduće civilizacije; i da ako, uprkos očiglednoj nepreciznosti naših zapažanja i osnovnoj netačnosti naših mera, hoćemo danas da stvorimo sebi neku predstavu naše opšte sudbine, onda svoja predviđanja moramo osnivati na ispitivanju tih sila. Jer smo, nabrajajući i, prešli potpun krug delujućih sila i kad smo proučili rasu, sredinu i momenat, to jest unutrašnje pokretače, spoljni pritisak i već primljene uticaje, iscrpili smo ne samo sve stvarne uzroke već i sve moguće uzroke kretanja.

VI

Ostaje da se potraži na koji način ovi uzroci, primenjeni na jedan narod ili jedan vek, raspoređuju u njima svoja dejstva. Kao što vrelo koje izbija sa nekog uzvišenja izliva svoje vodene mase prema visini, spuštajući se sa sprata na sprat dok najzad ne dođe na najniži sloj tla, tako se duhovna ili duševna sklonost, kad je u jedan narod došla preko rase, momenta ili sredine, rasprostire u različitim srazmerama i pravilnim silaženjem na razne redove činjenica koje sačinjavaju njegovu civilizaciju.¹ Ako se sastavlja geografska karta jednog kraja počev od mesta razvoja,

¹ Da bi se videle te lestvice koordiniranih uticaja pročitajte: Renan, *Semitski jezici*, I gl.; Mommsen, *Poređenje grčke i rimske civilizacije*, II gl., I sveska, III izdanje; Tocqueville, *Posledice demokratije u Americi*, III sveska.

vidi se kako se ispod zajedničke tačke strane razvođa dele na pet ili šest glavnih bazena, zatim svaki od njih na više drugostepenih bazena i tako redom dok ceo predeo sa hiljadama svojih neravnina ne bude obuhvaćen račvanjem ove mreže. Na isti način, ako se sastavlja psihološka karta događaja i osećanja jedne ljudske civilizacije, najpre se nađu pet ili šest jasno odeljenih oblasti: religija; umetnost, filozofija, država, porodica, industrija; zatim u svakoj od ovih oblasti prirodna okružja, najzad u svakom od ovih okružja još manje jedinice, dok se ne dođe do bezbrojnih pojedinosti života koje posmatramo svakoga dana u sebi i oko sebe. Ako se sada ispituju i međusobno uporede te različite grupe činjenica, naći će se najpre da su sastavljene od delova i da sve imaju zajedničke delove. Uzmimo, najpre, tri glavne tvorevine ljudskog razuma: religiju, umetnost i filozofiju. Šta je filozofija ako ne shvatanje prirode i njenih prvobitnih uzroka u obliku apstrakcija i formula? Šta je u osnovi religija ili umetnost ako ne shvatanje te iste prirode i tih istih prvobitnih uzroka u obliku potpunijih ili nepotpunijih simbola, i određenijih ili neodređenijih ličnosti, sa tom razlikom što se u prvom slučaju veruje da oni postoje, a u drugom da ne postoje? Neka čitalac posmatra neke od tih velikih tvorevina duha u Indiji, Skandinaviji, Persiji, Rimu, Grčkoj, pa će videti da je umetnost svuda vrsta filozofije koja je postala opipljiva, religija — vrsta speva za koji se veruje da je istinit, filozofija — vrsta umetnosti i religije lišena osećanja i svedena na čiste ideje. Ima, dakle, u središtu svake od ovih grupa jedan zajednički elemenat, shvatanje sveta i njegovog osnovnog zakona, i ako se oni između sebe razlikuju, to je stoga što svaki spaja sa zajedničkim elementom drugi različit elemenat: ovde moć apstrakcije, tu sposobnost za personificiranje i verovanje, tamo, najzad, dar za personificiranje bez verovanja. Uzmimo sada dve glavne tvorevine ljudskog udruživanja: porodicu i državu. Šta sačinjava državu ako ne osećanje pokornosti kojim se mnoštvo ljudi skuplja pod vlast jednog starešine? A šta sačinjava porodicu ako ne osećanje pokornosti putem koga žena i deca rade pod upravom oca i muža? Porodica je prirodna država, prvobitna i ograničena, kao što je država veštačka porodica, docnija i proširena; i pod različnostima koje unose broj, poreklo i položaj članova raspoznaje se, u malom kao i u velikom društvu, ista osnovna sklonost duha koja ih približuje i sjedinjuje. Sada predpostavite da taj zajednički elemenat prima od sredine, momenta i rase svojstvene karakterne crte, pa je jasno da će sve grupe u koje on ulazi biti *srázmérno izmenjene*. Ako je osećanje pokornosti samo strah², naći ćete, kao u većini istočnjačkih država, na surovosti despotizma, na preteranu upotrebu telesnih kazni, na eksploataciju podanika, na ropsko potčinjavanje običajima, na nesigurnost svojine, na osiromašenje proizvodnje, na robovanje žene i ustanovu harema. Ako osećanje pokornosti ima za osnovu osećanje za red, društvenost i čast, naći ćete, kao u Francuskoj, na savršenu vojničku organizaciju, na lepu administrativnu hijerarhiju, na nedostatak javnog duha uporedo sa rasplamsavanjem patriotizma, na brzu poslušnost podanika uporedo sa netrpeljivošću

2 Montesquieu, *Duh zakona, Princip triju vlasti*.

revolucionara, na ponizno klanjanje dvorjana uporedo sa otporom otmena čoveka, na utančanu ljubaznost razgovora i društvenosti uporedo sa svadama u domu i porodici, na jednakost bračnih drugova i nesavršenosti braka pod nužnim pritiskom zakona. Ako, najzad, osećanje poslušnosti ima za osnov nagon podređenosti i ideju dužnosti, primetićete, kao kod germanskih naroda, sigurnost i sreću bračne zajednice, čvrstu ravnotežu domaćeg života, zakasneli i nepotpun razvoj društvenog života, urođenu snishodljivost prema ustanovljenim visokim zvanjima, obožavanje prošlosti, održavanje društvene nejednakosti, prirodno i uobičajeno poštovanje zakona. Isto tako u jednoj rasi, prema tome koliko će sklonost za zamisli biti različita, biće različite i religija, umetnost i filozofija. Ako je čovek od prirode sposoban za najšira opšta shvatanja, a u isto vreme sklon da ih zamuti nervnom utančanošću svoga prenadražljivog sastava, videće se, kao u Indiji, čudesno obilje divovskih religioznih tvorevina, veličanstven procvat spevova ogromnih i prozračnih, čudna zamršenost tananih filozofija punih uobrazilje koje su sve tako dobro međusobno povezane i tako prožete zajedničkim sokom da se po njihovoj obimnosti, po njihovoj boji, po njihovom neredu mogu odmah poznati kao proizvodi istoga podneblja i istoga duha. Ako, naprotiv, čovek, po prirodi zdrav i uravnotežen, voljno ograniči širinu svojih zamisli da bi im bolje odredio oblik, videće se, kao u Grčkoj, teologija umetnika i pripovedača, bogovi koji se lako raspoznaju, brzo odvojeni od stvari i skoro od početka preobraćeni u ličnosti od mesa i krvi, osećanje sveopšte zajednice skoro iščezlo i jedva sačuvano u nejasnom pojmu sudbine, filozofija više tanana i zbijena no veličanstvena i sistematska, ograničena na visoku metafiziku³ ali neuporediva po logici, sofistici i moralu, pesništvo i umetnosti po svojoj jasnoći, svojoj prirodnosti, svojoj meri, svojoj istinitosti i svojoj lepoti viši od svega što se ikada videlo.

Najzad, ako se čovek, sveden na skućene zamisli i lišen svake tananosti razmišljanja, nalazi u isto vreme sav prožet i paralisiran praktičnim zanimanjima, videće se, kao u Rimu, rudimentarni bogovi, koji su obična besadržajna imena, pogodni da ukažu na najsitnije pojedinosti obrađivanja zemlje, radanja i braka, obične etikete za brak i zakup zemljišta, — pa prema tome i ništavna i usiljena mitologija, filozofija i pesništvo. Ovde, kao i svuda, primenjuje se zakon *uzajamne zavisnosti*.⁴ Jedna civilizacija čini celinu i njeni delovi povezani su na isti način kao i delovi nekog organskog tela. Kao što su kod životinje nagoni, zubi, udovi, skelet, mišićni pribor međusobno povezani, tako da promena jednoga od njih određuje u svakom od ostalih odgovarajuću promenu, i kao što vešt prirodnjak može na osnovu nekoliko pojedinosti da ponovo sastavi skoro čitavo telo, isto tako u jednoj civilizaciji religija, filozofija, oblik porodice,

3 Aleksandrijska filozofija rodila se tek u dodiru sa istokom. Metafizički pogledi Aristotelovi usamljeni su; uostalom kod njega kao i kod Platona oni su samo letimični. Pogledajte kao suprotnost sistematsku snagu Plotina, Proklusa, Schellinga i Hegela ili, pak, divnu smelost bramanskog i budističkog razmišljanja.

4 Ja sam više puta pokušao da izložim taj zakon, naročito u predgovoru *Esejima iz kritike i istorije* (Drugi predgovor potpunog izdanja).

književnost, umetnost obrazuju sistem u kome svaka promena na jednom mestu povlači opštu promenu, tako da iskusan istoričar koji od te civilizacije proučava nekoliko ograničenih delova unapred primećuje i upola predviđa osobine ostalih. Nema ničega nejasnog u ovoj zavisnosti. Nju u živom telu određuje najpre težnja da se pokaže izvestan prvobitan tip, zatim neophodnost da ima organe koji mogu da zadovolje njegove potrebe i da budu u saglasnosti sa njim samim da bi živelo. Nju u jednoj civilizaciji određuje prisustvo u svakoj velikoj ljudskoj tvorevini jednog proizvodilačkog elementa koji se isto tako nalazi u drugim okolnim tvorevinama, ja pod tim podrazumevam neku uspešnu i važnu sposobnost, sklonost, podnesnost koja, pošto ima neki poseban karakter, unosi taj karakter u sve radnje u kojima sudeluje, i prema svojim promenama izaziva promene u svim delima čije stvaranje pomaže.

VII

Došavši dovdle, možemo nazreti glavne crte ljudskih preobražaja i početi da istražujemo opšte zakone koji upravljaju ne više događajima, već nizovima događaja, ne više jednom religijom ili jednom književnošću, već grupom književnosti ili religija. Ako bi se, na primer, primilo da je religija metafizički spev praćen verovanjem; ako bi se, sem toga, zapazilo da postoje izvesni momenti, izvesne rase i izvesne sredine u kojima se verovanje, pesnička i metafizička sposobnost zajedno razvijaju sa neobičajenom snagom; ako bi se uvažilo da su se hrišćanstvo i budizam razvili u doba veličanstvenih sinteza i usred beda sličnih tlačenju koje je budilo sevenske zanesenjakke; ako bi se, s druge strane, utvrdilo da su se primitivne religije pojavile budenjem ljudskog razuma, za vreme najbogatijeg cvetanja ljudske uobrazilje, u vreme najpotpunije naivnosti i najveće lakovnosti; ako bi se, opet, uzelo u obzir da se muhamedanstvo pojavilo nailaskom pesničke proze i zamisli o nacionalnom jedinstvu kod jednog naroda lišenog nauke, u trenutku naglog duhovnog razvitka, — moglo bi se, zaključiti da se jedna religija rada, opada, preinačava i preporada prema tome koliko okolnosti učvršćuju i skupljaju sa više ili manje tačnosti i energije njena tri tvoračka instinkta. Tada će se razumeti zašto je ona u Indiji, usred mozgova punih uobrazilje, filozofskih i u najvećoj meri zanesenjačkih, stalna pojava; zašto se razvija tako čudesno i tako silno u srednjem veku u ugnjetavskom društvu usred novih jezika i književnosti; zbog čega se ponovo pojavljuje u XVI veku sa novim osobinama i herojskim zanosom, u trenutku opšteg preporoda i u trenutku buđenja germanske rase; zbog čega se razmnožava u vidu nastranih sekta u gruboj američkoj demokratiji i pod birokratskim despotizmom Rusije; zašto je, najzad, u Evropi u tako različitim razmerama osobenostima prema raznolikostima rasa i civilizacija. U ovom pogledu isto to važi za svaku vrstu ljudskih proizvoda za književnost, muziku, slikarsku umetnost, filozofiju, nauku, državu, industriju i ostalo. Svako od njih ima za neposredan uzrok neku moralnu sklonost, ili neki sticaj moralnih sklonosti; kad taj uzrok nastane, ona se pojavljuje; kad se taj uzrok povuče, nje nestaje; slabost ili

jačina tog uzroka određuje njenu sopstvenu snagu ili njenu sopstvenu slabost. Ona je za njega vezana kao neki fizički pojav za svoj uslov, kao rosa za hlađenje okolne temperature, kao širenje tela za toplotu. Ovde ima parova u moralnom svetu, kao što ih ima u fizičkom svetu, podjednako neumitno povezanih i podjednako sveopšte rasprostranjenih u jednom kao i u drugom. Sve što u jednom paru proizvodi, menja ili poništava prvobitno stanje, proizvodi ga, menja ili poništava i u drugom. Sve što rashladije okolnu temperaturu, taloži rosu. Sve što razvija lakovernost istovremeno sa pesničkim gledanjem na celinu, rada religiju. Tako su se stvari događale; tako će se one događati i dalje. Čim znamo koji je dovoljan i nužan uslov za neku od ovih nepreglednih pojava, naš duh ovlada isto tako dobro budućnošću kao i prošlošću. Možemo sa sigurnošću reći u kojim će se okolnostima morati pojaviti, predvideti bez preterane smelosti više delova njene bliske istorije i sa opreznošću skicirati nekoliko crta njenog docnijeg razvoja.

VIII

Istorija je danas tu, ili bolje reći sasvim blizu tome, na pragu toga istraživanja. Pitanje koje se postavlja u ovom trenutku je sledeće: kad nam je data jedna književnost, jedna filozofija, jedno društvo, jedna umetnost, ta i ta grupa umetnosti, kakvo je duševno stanje koje ju je proizvelo? I koji su uslovi rase, momenta i sredine najpodesniji da to duševno stanje proizvedu? Postoji posebno duševno stanje za svaku od ovih tvorevina i za svaku od njihovih grana; postoji jedno za umetnost uopšte i za svaku vrstu umetnosti ponaosob, za arhitekturu, za slikarstvo, za vajarstvo, za muziku, za poeziju; svaka ima svoju posebnu klicu u širokoj njivi ljudske psihologije; svaka ima svoj zakon i baš usled toga zakona vidi se da se diže slučajno, kao što to izgleda, i potpuno usamljena usred neuspaha svojih susetki, kao slikarstvo u Flandriji i Holandiji u sedamnaestom veku, kao pesništvo u Engleskoj u šesnaestom veku, kao muzička umetnost u Nemačkoj u osamnaestom veku. U tom trenutku i u tim zemljama stekli su se ispunjeni uslovi za jednu umetnost, a ne za druge, i samo se jedna grana rascvetala u opštoj jalovosti. Te zakone ljudske vegetacije istorija sada treba da istražuje; tu posebnu psihologiju za svaku posebnu vrstu treba stvoriti; na sastavljanju potpune slike tih osobenih uslova treba danas raditi. Ništa od toga nije tananije i ništa teže; Montesquieu je to preduzco, ali u njegovo vreme istorija je bila još suviše nova nauka da bi on mogao uspeti; nije se još ni naslućivao put kojim bi trebalo poći, i mi ga danas tek počinjemo da naziremo. Kao što je astronomija u suštini problem mehanike, a fiziologija problem hemije, isto je tako istorija u suštini *problem psihologije*. Postoji poseban sistem unutrašnjih utisaka i radnji koji stvara umetnika, vernika, muzičara, slikara, nomada, društvenog čoveka; za svakog od njih poreklo, jačina, zavisnosti ideja i duševnih pokreta različiti su; svaki od njih ima svoju moralnu istoriju i svoj sopstveni sklop sa nekom glavnom sklonošću i nekom crtom koja prevladuje. Da bi se objasnio svaki pojedini od njih, trebalo bi napisati čitavu

glavu unutrašnje analize, a taj posao danas jedva da je začel. Samo je jedan čovek, Stendhal, jedinstvenim sklopom duha i obrazovanja to preduzeo, pa još i danas većina čitalaca smatra njegove knjige paradoksalnim i nejasnim; njegov dar i njegove ideje bili su preuranjeni; njegova izvanredna naslućivanja, njegove duboke reči bačene uzgred, zadržavajuća tačnost njegovih primedaba i njegove logike nisu shvaćeni; nije se zapazilo da je pod vidom kozera i društvenog čoveka objašnjavao najsloženije od unutrašnjih mehanizama, da je jasno video osnovne uzroke zbivanja, da je u istoriju srca uneo naučnu metodu, veštinu da proučava, da raščlanjava i da izvodi zaključke, da je prvi istakao osnovne uzroke, pod čime podrazumevam narodnosti, podneblja i temperament; ukratko, da je raspravljao o osećanjima onako kako o njima treba raspravljati, to jest, kao prirodnjak i kao fizičar, klasificirajući ih i mereći im jačinu. Zbog svega toga smatrali su ga suhoparnim i nastranim, i on je bio usamljen, pišući romane, putopise, zabeleške, za koje je želeo da ima, a i imao je, dvadeset čitalaca. A međutim, u njegovim knjigama, još i danas će se naići na najuspelije pokušaje da se raskrči put koji sam se trudio da opišem. Niko nije bolje poučavao da se otvore oči i da se posmatra, da se posmatraju najpre ljudi koji nas okružuju i život koji se ima pred očima, zatim stari i verodostojni izvori, da se čita između redova, da se pod starim otiscima slova, pod nečitkim rukopisom teksta vidi određeno osećanje, kretanje ideja, stanje duha pod kojima je pisan. U njegovim spisima, kod Sainte-Beuva, kod nemačkih kritičara čitalac će videti svu korist koja se može izvuci iz jednog književnog dokumenta; kad je taj dokument bogat i kad ume da se rastumači, u njemu se nađe psihologija jedne duše, često psihologija jednog veka, a katkad, psihologija čitave rase. U ovom pogledu veliki spev, lep roman, ispovesti čoveka višega reda poučniji su nego masa istoričara i istorija; ja bih dao pedeset svezaka povelja i stotinu svezaka diplomatskih akata za Cellinieve memoare, za poslanice svetoga Pavla, za Lutherove razgovore za stolom ili za Aristofanove komedije. U tome se sastoji vrednost književnih dela; ona su poučna jer su lepa; korist od njih je utoliko veća ukoliko su savršenija; i ona pružaju dokaze stoga što su spomenici. Ukoliko knjiga pruža očitija osećanja, utoliko je ona književnija; jer pravi zadatak književnosti je da uočava osećanja. Ukoliko neka knjiga više uočava značajna osećanja, utoliko je višega reda u književnosti; jer samo slikajući način postupanja čitave nacije i čitavog jednog veka pisac prikuplja oko sebe saosećanja čitavog veka i čitave nacije. Zbog toga je između svih dokumenata koji ponovo iznose pred nas osećanja ranijih pokolenja književnost, a naročito velika književnost nesravnjeno najbolji dokument. Ona liči na one čudesne sprave izvanredne osetljivosti pomoću kojih fizičari otkrivaju i mere najskrivenije i najsitnije promene jednog tela. Zakoni, religije ne mogu ni blizu da joj pridu; zakonski paragrafi i katehizis slikaju duh samo u grubim potezima, bez tančina; ako postoje dokumenti u kojima su politika i dogma života žive, to su govori sa predikaonica i tribina, memoari, prisne ispovesti, a sve to spada u književnost; tako da sem svoga dobra ona ima i sve dobro ostalih. Dakle, prvenstveno izučavanjem književnosti moći će se

stvarati moralna istorija i moći će se ići ka upoznavanju psiholoških zakona od kojih zavise događaji. Ja sam ovde preduzeo da opišem istoriju jedne književnosti i da u njoj nadem psihologiju jednoga naroda; što sam izabrao englesku književnost, nije bez razloga. Trebalo je naći narod koji ima potpunu veliku književnost, a to je retkost; ima malo nacija koje su za sve vreme svoga života istinski mislile i istinski pisale. Među starim, latinska književnost je beznačajna u početku, potom puna pozajmica i podražavanja. Među savremenim, nemačka književnost skoro je prazna tokom dva veka⁵; italijanska književnost i španska književnost završavaju se u sredini sedamnaestog veka. Samo stara Grčka, Francuska i savremena Engleska nude potpun niz velikih izrazitih dokumenata. Ja sam izabrao Englesku jer, pošto još živi i pruža mogućnost neposrednog posmatranja, može da bude bolje proučena nego neka uništena civilizacija od koje imamo samo odlomke, i pošto je različita, ona očima jednog Francuza pruža bolje nego francuska jasno odeljene karaktere. Uostalom, u toj civilizaciji osobito je i to što, sem svog samoniklog razvoja, nudi jedno prinudno skretanje, što je ona pretrpela poslednje i najefikasnije pokoravanje i što tri činjenice iz kojih je proizašla: rasa, podneblje, normanska najezda, mogu da budu posmatrane u spomenicima sa savršenom tačnošću, tako dobro da se u toj istoriji proučavaju dva najmoćnija pokretača ljudskih preobražaja, hoću da kažem, priroda i prinuda, i da se one mogu proučavati bez nesigurnosti i praznina u nizu verodostojnih i potpunih dokumenata. Trudio sam se da odredim te prvobitne pokretače, da pokažem njihova postupna dejstva, da objasnim kako su najzad izneli na dan velika dela politička, religijska, književna, i da izložim unutrašnji mehanizam pomoću koga je varvarin Sakson postao Englez koga vidimo danas.

Preveo Miodrag Dragutinović

⁵ Od 1550. do 1750. god.